

УДК: 329.12:141

Куц Г. М.

Харківський національний
університет імені В. Н. Каразіна**ІДЕЙНЕ ПІДҐРУНТЯ ЛІБЕРАЛІЗМУ: ФІЛОСОФСЬКИЙ ВИМІР**

Ідейне підґрунтя лібералізму – на відміну від ідейно-теоретичного – формувалося значно раніше. Лібералізм зобов'язаний своїм виникненням сукупності різноманітних чинників (філософські ідеї Просвітництва, політичні революції, зокрема, Велика Французька, руйнування феодалних відносин, промислово-технологічне переозброєння тощо), які в цілому дали могутній поштовх для його становлення. Стаття присвячена виявленню витоків ідей лібералізму, детермінант його появи у філософському контексті. Аргументовано, що вельми плідним для виникнення лібералізму став синтез філософських ідей прогресу (який тісно пов'язаний з ідеєю раціоналізму) та індивідуалізму. Ці ідеї, будучи базовими для ліберального дискурсу, сприяли оформленню концептуального каркасу лібералізму.

Ключові слова: лібералізм, філософія, прогрес, раціоналізм, індивідуалізм.

Куц Г. М.

**ИДЕЙНЫЕ ОСНОВАНИЯ ЛИБЕРАЛИЗМА:
ФИЛОСОФСКОЕ ИЗМЕРЕНИЕ**

Идейные основания либерализма – в отличие от идейно-теоретических – формировались намного раньше. Либерализм своим возникновением обязан совокупности разнообразных факторов (философские идеи Просвещения, политические революции, в частности, Великая Французская, разрушение феодальных отношений, промышленно-технологическое перевооружение и т. д.), которые в целом дали мощный толчок для его становления. Статья посвящена выявлению истоков идей либерализма, детерминант его появления в философском контексте. Аргументировано, что весьма плодотворным для возникновения либерализма стал синтез философских идей прогресса (который тесно повязан с идеей рационализма) и индивидуализма. Эти идеи, будучи базовыми для либерального дискурса, способствовали оформлению концептуального каркаса либерализма.

Ключевые слова: либерализм, философия, прогресс, рационализм, индивидуализм.

Kuts G.

**IDEOLOGICAL GROUNDS OF LIBERALISM:
PHILOSOPHICAL DIMENSION**

The ideological grounds of liberalism – in contrast to the ideological and theoretical – evolved much earlier. Liberalism is obliged to set its origin to a variety of factors (the philosophical ideas of the Enlightenment, political revolutions, in particular, the French, the destruction of feudal relations, industrial and technological change, etc.), which generally gave a powerful impetus for its formation. The article is aimed at identifying the sources of liberalism ideas, the determinants of its appearance in the philosophical context. It is proved that a synthesis of the philosophical ideas of progress (which is closely linked to the idea of rationalism), and individualism was very fruitful for the emergence of liberalism. These ideas, being basic for the liberal discourse, contributed to the design of conceptual framework of liberalism.

Key words: liberalism, philosophy, progress, rationalism, individualism.

Актуальність виявлення ідейного підґрунтя лібералізму зумовлена насамперед спрямованістю суспільного інтересу в пострадянській Україні на проблеми розбудови

інститутів демократії, ефективність яких, як засвідчує практика західних країн, можлива за умови синтезу лібералізму з демократією. Ідейне підґрунтя лібералізму сформувалося значно раніше, ніж відбулося концептуальне оформлення його ідейно-теоретичних напрацювань. Лібералізм зобов'язаний своїм виникненням сукупності різноманітних чинників (релігійних, філософських, суспільно-політичних тощо), що відображено в працях багатьох теоретиків (І. Валлерстайн, Дж. Грей, Дж. Локк, К. Манхейм, Л. фон Мізес, Дж. Ролз, А. Сміт, Ф. Фукуяма, Ф. А. фон Хайек та ін.).

Необхідність виявлення базисних ідей лібералізму зумовлює звернення до філософського дискурсу. Відповідно, *метою* статті стало виявлення у філософському контексті витоків ідей лібералізму, які сприяли оформленню концептуального каркасу ліберального дискурсу. *Завдання* статті полягає в експлікації ідей прогресу (який тісно пов'язаний з ідеєю раціоналізму) та індивідуалізму як філософських детермінант лібералізму.

Лібералізм заявив про себе у Європі в XVII-XVIII ст. як могутня ідейно-теоретична та суспільно-політична течія, проголосивши пріоритетність політичних, громадянських та економічних свобод. Лібералізм демонструє багатогранність своїх проявів, що зумовлено не лише специфікою його змістовних інтерпретацій в кожний епохальний період, але й особливостями втілення його ідей у різноманітних сферах людського буття. Відповідно, змістовне наповнення терміну „лібералізм”, в залежності від контексту вживання цього поняття, висвітлює не лише різні уявлення та замисли, але й різні засадничі ідеї, які в цілому зумовили своєрідність його проявів. Терміном „лібералізм” одночасно позначають певний рівень індивідуальних свобод та правила ринкового економічного устрою, систему цінностей та специфіку функціонування політичних інститутів, тип політичної культури та світоглядні позиції індивіда, філософську доктрину свободи та ідеологічну платформу політичних партій тощо. Така багатозначність, відображаючи мозаїку політичного, економічного, соціокультурного, національного розмаїття країн Заходу, вказує не лише на оптимальну цілісність його поєднання на основі ліберально-демократичних принципів, але й на потужну „силу” концепту лібералізму. Адже цим терміном найчастіше називають тенденції чи явища суспільно-політичного життя, успішність яких перевірена часом і тому не підлягає сумнівам, оскільки лібералізм орієнтований на постійний пошук ефективної взаємодії між індивідом, суспільством та державою, сприяючи поступовому удосконаленню різноманітних інституцій, що сприяють цій взаємодії.

Незважаючи на те, що термін „лібералізм” почали широко вживати лише в XIX столітті, його ідейне підґрунтя – на відміну від ідейно-теоретичного – формувалося значно раніше. Вважається, що виникнення лібералізму зумовлене синтезом різних ідей (філософські ідеї Просвітництва, політичні революції, зокрема, Велика Французька, руйнування феодалних відносин, промислово-технологічне переозброєння тощо), які в цілому дали могутній поштовх для його становлення. Оскільки лібералізм зобов'язаний своїм виникненням сукупності різноманітних чинників, звернемось задля їх виявлення до філософського дискурсу.

У концептуальному полі філософії можна виділити ряд базових ідей, які сприяли появі лібералізму. Насамперед, це ідея свободи, що визріла в лоні філософії та стала центральною ідеологемою лібералізму. Також це стосується ідей суспільного договору, громадянського суспільства, державно-правового устрою, конституціоналізму, взаємовідносин індивіда та держави тощо, які теж були започатковані у філософії. На цих ідеях наразі не будемо зупинятися, зважаючи на те, що вони різнобічно висвітлені в концептуальному масиві ідейно-теоретичних джерел ліберального дискурсу. Нас цікавлять ті базисні ідеї, які зародилися у філософії та дали незворотній поштовх для становлення лібералізму, оформивши згодом його концептуальний каркас.

На наш погляд, вельми плідним для виникнення лібералізму став синтез філософських ідей прогресу (який тісно пов'язаний з ідеєю раціоналізму) та індивідуалізму. Ці ідеї є основоположними для ліберального дискурсу. Ще К. Манхейм

зазначав, що для лібералізму у поясненні суспільного розвитку притаманна орієнтація на прямолінійний прогрес [1, с. 117]. Проблематика індивідуалізму виступає ключовою для лібералізму, будучи його наріжним каменем. Витоки цих ідей можна виявити ще в християнстві. Якщо ідея прогресу пов'язана з темпоральними установками європейців, що детерміновані християнством, то проблематика індивідуалізму бере свій початок в євангелічному індивідуалізмі.

Слід зазначити, що поява ідеї прогресу, яка зіграла вагому роль у становленні лібералізму та отримала свій розвиток у філософії Нового часу, детермінована християнською концепцією часу. Ставлення до часу в європейській культурі зумовлене тим сприйняттям, яке спостерігається в християнстві, виступаючи своєрідною секуляризацією релігійно оформленого сприйняття есхатологічного часу. Християнська культура – це культура лінійної теорії часу, що призвела до сприйняття часу як послідовності минулого, теперішнього та майбутнього, тобто, як ріки плинності часу з його окремими моментами. Відповідно, сприйняття часу як лінійної послідовності фактично стало культурним відкриттям християнства. Соціокультурні умови в християнській європейській культурі зумовлювали сприйняття часу людиною як звичайної тривалості, націленої лише на майбутнє. Це було зумовлено есхатологічною концепцією, у контексті якої істинним християнам слід очікувати другого пришествя Ісуса Христа, зв'язуючи всі свої вчинки з біблійними заповідями та проєктуючи їх наслідки у віддалене майбуття. Таким чином, ідея „Стріли часу”, спрямованої від минулого до майбуття („від початку до кінця”) стала своєрідним прототипом ідеї прогресу.

Із філософською проблематикою раціоналізму, безмежною вірою в прогрес, всесильністю людського розуму та вірою в науку пов'язана насамперед епоха Нового часу. Вважалося, що досягнення реальності піддається математичним законам, вірніше, осмислення різноманітних процесів людського буття можна звести до простих законів, простих пояснень. Необхідно лише відшукати ці єдино вірні прості закони в різних сферах знань. Однією із причин такої впевненості стало оприлюднення теорії Ньютона, в якій єдиним законом описувалися і рух тіл на землі, і рух планет у небі. Пошук простих „формул”, які б одночасно описували різні процеси в суспільстві та були застосовними для аналізу різноманітних суспільних явищ став метою теоретиків суспільних наук.

З однієї сторони ця ситуація призвела до появи європоцентризму, коли стало вважатися, що лише європейський спосіб життя єдино правильний і найвищий, оскільки втілює вірну „формулу” розвитку. Відповідно, у XIX ст. вважалося, що можна говорити тільки про одну культуру (одна формула, як у математиці), яка відображає конкретні стадії єдиного духовного процесу. Тобто, різні культури чи суспільства між собою не схожі не тому, що їм притаманні унікальні риси, а тому, що вони знаходяться на різних стадіях суспільного розвитку. З іншої сторони, це призвело до появи ідеї прогресу. Адже філософський зміст теорії Ньютона полягає, на наш погляд, в тому, що певним чином культивується переконання стосовно безмежних можливостей людського розуму, зокрема, пов'язаних із передбаченням подій. Це зумовлено тим, що теорія Ньютона озброїла всіх умінням визначати траєкторії руху тіл (не має значення яке тіло рухається: камінь, м'яч, кленовий листок чи щось інше). Відповідно, якщо можна передбачити траєкторію подальшого руху тіла, то можна передбачати і тенденції розвитку соціально-економічних процесів: необхідно лише чітко задати початкові умови. Тобто, стало вважатися, що різноманітні суспільні процеси піддаються раціональному передбаченню. Це стало однією з основоположних ідей теорії прогресу, призвівши до ідеалізації людського розуму, віри у його всесильність.

Паралельно ідею прогресу підсилив принцип історизму, за яким вважалося, що все розвивається з певною – наперед визначеною – метою, за певним планом (звідси виникає прагнення до конструювання стадій суспільного розвитку). Адепти історизму, як зазначав К. Поппер, гадають, що „розважливі політичні кроки можливі тільки в тому разі, якщо вони наперед зумовлені майбутнім ходом історії” [2, с. 35]. Синтез

раціоналізму та історизму подарував безмежну віру в прогрес та впевнення в тому, що розвитку суспільства притаманний лінійний характер. Отже, ідея прогресу започаткувала установку на монолінійність суспільного розвитку.

Таким чином, в епоху Нового часу вважалося, що необхідно відшукати вірну „формулу” розвитку суспільства, що призведе до вирішення багатьох проблем. Такі концептуальні „формули” так чи інакше відтворювали ідею прогресу: динаміка суспільного розвитку обов’язково представлялася у лінійному вигляді (як поступовий рух від однієї стадії до іншої) із обов’язковим означенням вектору руху („від нижчого до вищого”, тобто, в контексті тогочасного розуміння ідеї прогресу – „від гіршого до кращого”).

Теоретики з різних галузей суспільних наук, взявши на озброєння ідею прогресу, створювали власні версії суспільного розвитку. Так, для Г. Гегеля базовим принципом всієї його філософської системи стала категорія „абсолютного духу” (абсолютної ідеї). Він вважав, що єдність божественної та людської природи є абсолютним духом [3, с. 216], абсолютною ж істиною є Бог і мета філософії полягає у пізнанні цієї абсолютної істини [3, с. 331]. Сходження абсолютного духу відбувається через певні стадії історичного розвитку: нежива природа – органічний світ – людське суспільство. Ці стадії були сконструйовані Г. Гегелем у лінійній послідовності, що підкорювалася законам логіки та принципам історизму. К. Маркс запропонував аналізувати розвиток суспільства крізь призму суспільно-економічних формацій, дивлячись „на розвиток економічної суспільної формації як на природноісторичний процес” [4, с. 10]. Кожній суспільно-економічній формації притаманний специфічний спосіб виробництва, що виступає основою їх розрізнення. Згідно з К. Марксом, у динаміці суспільного розвитку існує п’ять етапів суспільно-економічних формацій, які поступово змінюють один одного: первіснообщинний, рабовласницький, феодальний, капіталістичний, комуністичний. Свою концептуальну „формулу” суспільного розвитку винайшов основоположник соціології та позитивізму О. Конт, запропонувавши так звані три стадії інтелектуальної еволюції людства: теологічну, метафізичну і позитивну (або наукову) [5].

Втім, усі ці концептуальні „формули”, відрізняючись на перший погляд своїми інтерпретаціями, демонстрували у сприйнятті суспільного розвитку концептуальну обмеженість, зумовлену дискурсивними рамками теорії прогресу. Лінійність, логічна послідовність та спрямованість до кращого майбуття були базовими маркерами такого сприйняття.

Втіленням ідеї прогресу став філософський напрямок позитивізму – вчення, за яким наука вважалася найбільш прогресивним видом діяльності, а розум та логіка завершували цю картину, витіснивши на задвірки звичайні людські почуття та сентименти. Чіткість та логічна послідовність, ясність та зрозумілість всіх життєвих процесів, безмежна віра в прогрес були породженням епохи Нового часу. Вже в середині XIX ст. всесильність розуму береться під сумнів, внаслідок чого з’являються різноманітні течії та напрямки у філософії, мистецтві, музиці, літературі тощо. Акценти переносяться на глибинні людські переживання, емоційні устремління, що не вписуються в строгу картину раціональності. Приходило усвідомлення того, що людські дії не завжди логічні та раціонально осмислені, інколи людина попадає в залежність від випадку, піддається миттєвому настрою, її дії часто спонтанні та невизначені.

У ліберальному дискурсі XX ст. відбулося переосмислення підходів щодо розуміння ідеї прогресу та раціоналізму. Як зазначає М. І. Сазонов, у сучасних концепціях лібералізму вважається, що соціальний прогрес не є наслідком „свідомої діяльності, у ході якої розробляється певний проект соціальної перебудови, а потім революційним шляхом у боротьбі класів його реалізують, і суспільство підіймається на новий, вищий ступінь” [6, с. 87]. Динаміці суспільного розвитку, згідно з Ф. А. фон Хайеком, притаманний спонтанний характер. Саме тому формування розширеного порядку людських стосунків має виступати основою соціального прогресу [7, с. 29–34]. Домінантними у цьому процесі

мають бути ринкові відносини, але не боротьба за справедливість, як вважалося, приміром, у марксистській концепції.

На думку Дж. Грея, сьогодні проект епохи Просвітництва з його установками на прогрес, монолітність суспільного розвитку та пріоритетність ідеї раціонального конструювання суспільно-політичного буття відходить у минуле. Рішучого удару основоположним принципам цього проекту завдав „погляд на політичне життя як на реальність, що не піддається раціональному конструюванню” [8, с. 28]. Адже політичному життю притаманні різноспрямовані та однаково обґрунтовані вимоги, що ставить на порядок денний питання постійного узгодження конфліктних інтересів, які інколи несумісні між собою. Разом з тим, зазначає Дж. Грей, англо-американська філософія до сих пір надихається ідеями епохи Просвітництва і, насамперед, „надією на те, що люди втратять свої традиційні прив’язаності та свою самотність і „зіллються” в єдину цивілізацію, засновану на загальнолюдських цінностях та раціональній моралі” [8, с. 14].

Ідея раціоналізму також зазнала суттєвих трансформацій у межах ліберального дискурсу ХХ ст. Ф. А. фон Хайєк зазначав, що наукові, політичні та інші відмінності нашого часу базуються на певних базових відмінностях між підходами двох філософських шкіл [9, с. 8–10]. Обидві ці школи відносять себе до раціоналізму, але в них спостерігається кардинальна відмінність у поглядах на модель людської діяльності. Ці два типи раціональності він визначав як конструктивістський раціоналізм та еволюційний раціоналізм. Конструктивістський раціоналізм характерний для соціалізму, тоді як еволюційний раціоналізм – для лібералізму. Конструктивістський раціоналізм Ф. А. фон Хайєк вважав помилковим, оскільки він базується на вигадці, що всі людські інституції були створені з якоюсь наперед визначеною метою, для виконання певної місії, тобто задум розуму тут первинний. Еволюційний раціоналізм припускає, що, упорядкованість суспільства не виникла внаслідок спланованих дій, а стала наслідком „процесу, в якому практики, котрі спершу сприймалися з іншою метою або навіть чисто випадково, зберігалися, оскільки забезпечували превалювання групи, в якій вони з’являлися, над іншими” [9, с. 10]. Протягом тривалого періоду в оцінці різних суспільно-політичних явищ превалював конструктивістський підхід. Пріоритетність цього підходу призвела до тенденції представляти ті цінності, яких він не може пояснити, або як довільні людські рішення, або як акти волі, або як звичайні емоції, але не як необхідні умови фактів. Конструктивістський підхід призвів до розхитування основ цивілізації та навіть самої науки, яка теж базується на системі цінностей, що не піддаються науковому підтвердженню. Наслідком того, що ми дозволяли собі обманюватися за допомогою конструктивістського погляду на світ був той факт, що людина обмежувала діапазон того, чого могла б досягти, оскільки саме знання меж можливого робило людину здатною цілком використовувати свої сили.

Відправною точкою для всього лібералізму є наявність індивідуальності, тобто цінність окремої особистості, її унікальності. Звернемось до проблематики індивідуалізму, яка є центральною для всього ліберального дискурсу та витoki якої можна виявити ще у християнстві. Причому, завдяки християнству проблема унікальності окремого індивіда стала ключовою не лише для лібералізму, але й для інших сфер суспільного життя. Як зазначав у цьому контексті М. Фуше, в епоху Нового часу настійно оголошується „примат індивіда над соціальною групою (остання знаходиться на службі у першого), який знаходить свою легітимність в євангелічному індивідуалізмі, що з’явився всупереч посередницькій волі церкви, берегині одностійності біблійних текстів, і за підтримки Реформації та римського права від Юстиніана до Наполеона” [10, с. 50].

На думку Е. Фромма, „історія людства – це історія зростаючої індивідуалізації” [11, с. 200]. Так, якщо заглибитися в історію європейської цивілізації, то середньовіччя „з одного боку, було структуроване й давало людині відчуття впевненості, а з іншого – тримало її в оковах. Але ці окови мали зовсім не той характер, який притаманний авторитаризму і гнобленню наступних століть. Середньовічне суспільство не позбавляло

індивіда свободи вже тому, що „індивіда” як такого ще не існувало” [11, с. 45]. Життя людини було регламентоване суворими розпорядженнями, внаслідок чого в ранньому середньовіччі кожна людина була прикутою до своєї ролі в соціальному порядку, не маючи інколи навіть права одягатися так, як їй подобалося, чи споживати ту їжу, яку їй хотілося. В епоху середньовіччя індивід не міг вижити самотійно, оскільки суспільство не було диференційованим. Індивід – частинка суспільного організму. Його особисті якості не мали змоги проявитися, і, що вкрай важливо, потреби в таких якостях навіть не існувало.

Поява індивідуальності в епоху Відродження, згідно з Г. Зіммелем, пов’язана зі змінами в суспільній організації. Під індивідуальністю він розумів „внутрішнє та зовнішнє звільнення індивіда із середньовічних общинних форм” [12, с. 193]. Е. Фромм також підкреслює, що „у пізнім середньовіччі структура суспільства та особистості стала змінюватись. Єдність і централізація середньовічного суспільства слабшали. У всіх класах суспільства був помітним розвиток індивідуалізму, який впливав на всі сфери людської діяльності: на смаки і моди, на мистецтво і філософію, навіть на теологію” [11, с. 46]. Індивідуалізм епохи Відродження Г. Зіммель називає „індивідуалізмом вирізнення”, коли індивід, бажаючи приголомшувати і дивувати, самоутверджувався інколи досить незвично. Саме в цей період серед людей поширилися (досі незнані) прагнення до влади, слави, популярності тощо.

На своєрідне зміщення цінностей у сприйнятті власності внаслідок розвитку капіталізму в Європі вказував Ж.-Г. Тард. Престиж власності, отриманої шляхом спадкування, знецінюється, поступаючись місцем власності, придбаній особистою працею. Таку відмінність у ставленні до власності Ж.-Г. Тард також пояснював „розвитком індивідуалізму” [13, с. 310].

Накопичення індивідуалізму, процес його становлення завершується лише у XVIII ст. Ідеалом індивідуалізму стає не „вирізнення”, а свобода [12, с. 194], оскільки недостатність суспільних форм тогочасного життя обмежувала енергійність індивіда. Під свободою малася на увазі природна рівність індивідів, коли кожен індивід сприймався не як окремий диференційований суб’єкт, а як людина взагалі. Інакше кажучи, кожен індивід прагнув досягти якогось досконалого універсального образу, створеного тогочасною епохою. Саме цей універсальний образ і нівелював індивідуальність, був „індивідуалізмом єдності на противагу індивідуалізму одиницності” [12, с. 199], що виникнув у XIX ст. та розвинувся у XX ст.

Сьогодні вважається, що вибір індивідом роботи, коханої людини, релігійних вірувань, стилю життя має бути вільним і самотійним. Такі цінності є пріоритетними для лібералізму. Але чи могло це все мати сенс у суспільстві, де більшість людей, щоб вижити, вимушені були дотримуватись інших, колективістських, цінностей? Людина не могла вижити самотійно, відхід від перевірених часом і досвідом традицій міг призвести до загибелі окремого індивіда. Тому не дивно, що „лише два століття тому в політичній філософії з’явилась ідея цінності особистого вибору” [14, с. 28].

Таким чином, у появі лібералізму вагому роль відіграли ідеї, які, будучи розробленими у філософському дискурсі, дали незворотній поштовх для його становлення, оформивши згодом концептуальний каркас ліберального дискурсу. Вельми плідним для виникнення лібералізму став синтез ідей прогресу (який тісно пов’язаний з ідеєю раціоналізму) та індивідуалізму, які зародилися у філософії. Витоки цих ідей, які є основоположними для ліберального дискурсу, можна виявити ще в християнстві. Якщо ідея прогресу пов’язана з темпоральними установками європейців, що детерміновані християнством, то проблематика індивідуалізму бере свій початок в євангелічному індивідуалізмі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Манхейм К. Идеология и утопия / Карл Манхейм ; [пер. М. И. Левиной] // Диагноз нашего времени / Карл Манхейм. — М. : Юрист, 1994. — 700 с. — (Лики культуры). — С. 7—276.
2. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги : В 2-х т. / Карл Поппер ; [пер. з англ. О. Коваленка]. — К. : Основи, 1994. — Т. 1 : У полоні Платонових чарів. — 444 с.
3. Гегель Г. В. Ф. Философия религии : В двух томах / Георг Вильгельм Фридрих Гегель ; [пер. с нем. П. П. Гайденоко и др. ; общ. ред. А. В. Гулыги]. — М. : „Издательство АСТ Мысль”, 1977. — Том 2. — 573 с.
4. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Том первый [Электронный ресурс] / Карл Маркс. — Режим доступа : <http://www.esperanto.mv.ru/Marksismo/Kapital1/kapital1-00.html#p10>.
5. Конт О. Дух позитивной философии [Электронный ресурс] / Огюст Конт ; [пер. с фр.]. — СПб., 1910. — Режим доступа : <http://lib.socio.msu.ru/l/library?e=d-000-00---001ucheb--00-0-0-0prompt-10---4-----0-11--1-ru-50---20-help---00031-001-1-0windowsZz-1251-00&a=d&cl=CL1&d=HASH01b0cad517d117e08cf75261.2>.
6. Сазонов М. І. Ліберальна демократія – модель державного устрою країн Заходу / М. І. Сазонов // Порівняльна політика. Основні політичні системи сучасного світу / [за заг. ред. В. Бакірова, М. Сазонова]. — Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2008. — 576 с. — С. 79—117.
7. Хайек Ф. А. фон. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма / Фридрих Август фон Хайек ; [пер. с англ. Е. Осиновой ; под ред. Е. Гордеевой ; научн. ред. Р. Капелюшникова]. — М. : Изд-во „Новости” при участии изд-ва „Catallaxy”, 1992. — 304 с.
8. Грей Дж. Поминки по Просвещению. Политика и культура на закате современности / Джон Грей ; [пер. с англ. Л. Е. Переяславцевой, Е. Рудницкой, М. С. Фетисова и др. ; под общ. ред. Г. В. Каменской]. — М. : Праксис, 2003. — 368 с.
9. Гайек Ф. А. Право, законодавство і свобода. Нове визначення ліберальних принципів справедливості і політичної економії / Фрідріх Август фон Гайек ; [пер. з англ.]. — К. : „Аквілон-Прес”, 2000. — Т.І—ІІІ. — 448 с.
10. Фуше М. Европейская республика. Исторические и географические контуры / Мишель Фуше ; [пер. с фр.]. — 168 с. : ил.
11. Фромм Э. Бегство от свободы / Эрих Фромм ; [пер. с англ. ; общ. ред. и послесл. П. С. Гуревича]. — М. : Прогресс, 1989. — 272 с.
12. Зиммель Г. Индивид и свобода / Георг Зиммель // Избранное. Том 2. Созерцание жизни / Георг Зиммель ; [пер. с нем.]. — М. : Юрист, 1996. — 607 с. — С. 193—200.
13. Тард Ж.-Г. Законы подражания. (Les lois de l'imitation) / Ж.-Г. Тард ; [переводъ съ французскаго]. — С.-Петербургъ : Изданіе Ф.Павленкова, 1892. — 372 с.
14. Миллер Д. Политические учения: краткое введение / Дэвид Миллер ; [пер. с англ. В. Куштаниной]. — М. : Астрель : АСТ, 2007. — 189 с.